

ניצן רותם. מתאבדים במדים: בחירה, מחויבות ואשמה בחברה הישראלית. אוניברסיטת תל אביב. 2019. 300 עמודים

קרן פרידמן-פלג*

בשני העשורים האחרונים נבנה מדף ייחודי בארון הספרים הישראלי, ענף צעיר ורך הצומח כמעין ייחור מענף ותיק ורחב יותר. מתוך המפגש המוכר כל כך בין מיליטריזם ובין זהות גברית נוצרה בחינה מפוכחת של הפגיעות והפגיעות שהוא מחולל. בשדה התרבות המקומי הפציעו יצירות רבות בנושא ובהן הסרט בופור (יוסף סידר, 2007), המבוסס על ספרו של רון לשם אם יש גן עדן (2005) ומתאר את סיפורו של צוות לוחמי חי"ר המשרת במוצב הבופור בשנתיים האחרונות לשהייתו של צה"ל בלבנון, והסרט ואלס עם כאשיר (ארי פולמן, 2008), המבוסס על זיכרונות אישיים מהטבח בסברה ושתילה. חוקרות וחוקרים ביקשו אף הם להרחיב את המבט על אתוס ההקרבה הצבאי ולשכלל אותו, ותחת העיסוק בתמת הגבורה של לוחמים בשדה הקרב לבחון מקרוב את הטראומה שהם נושאים עימם, במובנה הקליני והחברתי-תרבותי. ספרה של ניצן רותם *מתאבדים במדים: בחירה, מחויבות ואשמה בחברה הישראלית* הוא תרומה חשובה למדף החדש הזה. בעבר נבחנו המאמץ לנרמל את חוויית המלחמה בשגרה של אזרחי ישראל באמצעות הקטגוריה האפוליטית לכאורה של הטראומה (Lomsky-Feder & Ben-Ari, 2011), והפצתה של הטראומה כקטגוריה בעלת משמעות לאומית בידי יזמים מוסריים כעמותת נט"ל (Friedman-Peleg & Bilu, 2011). רותם מוסיפה לכך את אופני המסגור של מעשה ההתאבדות של לובשי המדים, ובמרכז ספרה עומד האופן שבו מעשה זה מקבל פשר ופרשנות בזירות טקסטואליות שונות – משפט, מנהל בירוקרטי, ספרות, קולנוע ועיתונות.

אלא שכוחו של המחקר של רותם חורג מגבולותיה הצרים של תרומה לגוף מחקר הולך וגדל, שכן המהלך הפרשני שדורש מעשה ההתאבדות מורכב הרבה יותר מזה שמציבה בפנינו חוויית הטראומה למשל. בהינתן האפשרות לדובב ולדבר את הנושאים בעול הנפשי, ועימה ההזדמנות להשיג הקלה וריפוי במידה מסוימת, השלימה החברה הישראלית בשנים האחרונות מהלך שאפשר לכנותו הלאמה של הטראומה. את הסבל הנפשי של חיילים מיקמו המוסדות החברתיים, ועוד קודם לכן הספרות והקולנוע, במרכז השיח הציבורי, ובכך הרחיבו את אתוס ההקרבה והתרומה; דמותו של הגיבור הישראלי הבלתי מנוצח עברה הרחבה ושכלול והוא היה ל"גיבור הפגיע". אלא שבניגוד לטראומה, העיסוק בהתאבדות מזמין אותנו, ואולי דוחק אותנו, אל מה שנתפס כחצר אחורית: מעשה של המיעוט שבמיעוט, שנעשה בהיחבא, אפוף במסתורין הבלתי מופענח של הרגע מעורר האימה שבו אדם נוטל את חייו. מעשה המתקיים בין קצוות מנוגדים שהמתח ביניהם רב: ויתור מתוך פעולה, כניעה מתוך פעולה הרואית, צמצום ונסיגה פנימה מתוך פריצה

* ד"ר קרן פרידמן-פלג, ביה"ס למדעי ההתנהגות והחוג לפסיכולוגיה, המסלול האקדמי – המכללה למינהל

נועות קדימה. כאשר השחקנים החברתיים השונים נדרשים למעשה ההתאבדות הם פוגשים מציאות חדה, סופית, חותכת, שאינה מאפשרת את הכמיהה המיידית ל"גדילה" או ל"צמיחה אישית", בלא הזדמנות לדיבור או לדיבוב, בלא אפשרות לריפוי או לתיקון. היה אדם ואיננו. כפי שרותם מיטיבה להראות, סביב החצר האחורית נפרש מארג צפוף של מהלכים פרשניים מבית היוצר של מגוון שחקנים חברתיים – המדינה, יוצרי קולנוע, סופרים, בני משפחה – והמארג הזה מחורר; פרשנויות שביניהן מתקיימים יחסי שותפות בלתי מתוכננים וגם חוסר עקביות וסתירות.

כבר בראשיתו מנסח הספר מטרה שאפתנית: למפות את ההסברים שמציעים שחקנים חברתיים למעשה ההתאבדות המתרחש בעת השירות הצבאי, ולהגביה עוף מעליהם. להתבונן בהם מקרוב, בסבלנות, ולבחון איזו משמעות הם מציעים למי שחווים את ההתאבדות – בני המשפחה, החברים, החברים לנשק, ההורים שילדיהם עומדים רגע לפני שירות צבאי ואלה שילדיהם עמוק בתוכו, הציבור כולו. את המטרה הזאת משיגה רותם באמצעות התבוננות בתוצרי מחקר ותרבות שנקשרו במעשה ההתאבדות ובחינת הסתירות המאפיינות את פרשנויותיהם: מחד גיסא הם מרחיקים את ההתאבדות מאתוס הגבורה ותוחמים אותה בגבולותיו של חולי נפשי שאינו תלוי בהקשר החברתי, ומאידך גיסא הם מטשטשים את ההבדל בין אקט פעיל של הקרבה ובין מוות פסיבי לכאורה, ומציגים את ההתאבדות כביטוי לכוחה הכולע־כול של החברה.

המושג "ביות", המשמש את רותם לבחינת אופני המסגור של מעשה ההתאבדות, הוא מדויק ויעיל להפליא, שכן הוא מתאר את המוטיבציה המשותפת של השחקנים החברתיים השונים העוסקים, מכורח או מבחירה, בהענקת פשר להתאבדות, ובה בעת מסמן את ההבדלים ביניהם. שלושה מהלכי ביות דומיננטיים מתארת רותם, ובסבלנות רבה, ברגישות ובשיטתיות הם נפרשים בפני הקוראים, כל אחד בשער נפרד. השער ראשון עוסק בפרשנות שבה היחיד הוא יחידת הניתוח המשמשת לפענוח מעשה ההתאבדות, ובמילים אחרות: הסברים שעניינם הפסיכולוגיה של ההתאבדות. במיוחד מדגישה רותם את צמיחתו של מושג האובדנות, שעוצב והופץ על ידי מומחים בתחום בריאות הנפש וממקם את ההתאבדות בגבולותיה הסוערים אך הצרים של הנפש. בשער זה נסקרים סוגי המחקרים והפרשנויות המתייחסים לאובדנות ונוגעים בשלל נושאים – תכונות אופי ודפוסי התנהגות, משפחה, האופן שבו מועמדים לשירות צבאי משתמשים באובדנות כבאמצעי להשגת שחרור משירות צבאי, ניתוח דמות הקב"ן בספרות. היבטים סוציו־פוליטיים, מעמדיים ואתניים נדחקים הצידה.

השער השני מתבונן בביות מעשה ההתאבדות באמצעות הצגת ההתאבדות כביטוי מקומי ונקודתי (ולכן גם זמני ובהכרח בר תיקון) של כשל ארגוני. הסבר זה מסיט את הדגש מהאינדיווידואל – החייל וסערת הנפש המתחוללת בו – אל המערכת על שלל מאפייניה, ובראשן ההיררכיה הארגונית הנוקשה ודפוסי המשמעת והענישה המקובלים בצבא. כפי שרותם מראה, הסברים המתמקדים במאפייניה של המערכת הצבאית נוטים לתחום את מה שמזוהה ככשל ארגוני בגבולות מערכת היחסים הבינאישית שבין המפקד לחיילים. מעניין לציין שדווקא הטענה כי כשליה הארגוניים של המערכת הצבאית מאיצים את מעשה ההתאבדות מבוססת על ניתוח פרשני של טקסטים שנוצרו בספרות שונות מאוד מזו הצבאית – אלה של הספרות והקולנוע. על בסיס קריאה קרובה בהם מסיקה רותם כי

הביות המוצע כאן למעשה ההתאבדות הוא פוליטי, או במילותיה היפות – זהו כתב גינוי לחזון צבאי הנושא אופי מפוקפק, לצעדי החיילים הרועדים, לשורות המחלקה הסתורות, ללהט הקבוצתי המדולדל ולצווי המפקד הפסולים ואף המרושעים (עמ' 118).

השער שלישי עוקב אחר מסע הביות של מעשה ההתאבדות ברמה הלאומית-תרבותית. כאן, כפי שמראה רותם, התאבדות חיילים ממוסגרת כמופע נוסף של אתוס ההקרבה שעוצב בחברה הישראלית הקולקטיביסטית. בכתיבה של דמויות מפתח ומעצבי דעת קהל כמו משה דיין, מאיר יערי ונתן אלתרמן בטור השביעי מוצגת ההתאבדות כביטוי של גבורה בנסיבות בלתי אפשריות של שבי או כחלופה הירוואית לכניעה בקרב. כך עולה גם מטורי דעה ומדיווחים בעיתונים כמו למרחב ועל המשמר, הקושרים מעשי התאבדות של חיילים בנסיבות כאלה לתמות קולקטיביות רבות עוצמה כמו נאמנות, חירות ורעות. טקסטים ספרותיים בעלי מעמד קנוני כמו הוא הלך בשדות למשה שמיר (1947), "דרך הרוח" לעמוס עוז (1965) ואישה בורחת מבשורה לדוד גרוסמן (2008) משמשים את רותם כדי לנוע בין שתי תקופות: מות נצורים ומעשה ההתאבדות הטרגי במלחמת העצמאות ובשנות החמישים, והייסורים הפוליטיים בראשית שנות האלפיים.

בשער האחרון, הרביעי במספר, רותם בוחנת את תרומת החקיקה ומערכת המשפט לביות מעשה ההתאבדות. מבט זה למעשה סוגר מעגל ומשיב אותנו אל חיקו של השיח הפסיכולוגי שעמד במרכזו של השער הפותח. רותם מראה כיצד שופטים נעזרים באוצר המילים של הפסיכולוגיה ובחוויות דעות פסיכיאטריות כדי לצלוח את משימת הביות של ההתאבדות. הם מאמצים את רעיון האובדנות, הממקם את ההתאבדות עמוק בנפשו המיוסרת של החייל וממצב אותו כביטוי של פתולוגיה אישית, ובחסותו הם הודפים הצידה הסברים בעלי אופי מוסדי וחברתי שהמשפחות מבקשות לא אחת לקדם. במילותיה של רותם, "בחסות הפסיכולוגיה, הפסיכיאטריה ומערכת המשפט, מטשטש ההיבט הצבאי שפגשנו ביצירות הספרות: הלחץ החברתי המופעל על החיילים להשתמש בנשק, להפעיל אלימות, לבטא גבריות ולהעמיד תרומה לאומית" (עמ' 242).

באחרית הדבר לספר רותם מבקשת, ומצליחה, לחבר בין השערים. "למעשה", היא כותבת, "הפרשנויות השונות שמוענקות למעשה ההתאבדות מייצרות קואליציות נוספות, ומציעות מספר פרספקטיבות על החברה הישראלית ועל ההתאבדות" (עמ' 248). היא בוחנת את המפגש בין מערכת המשפט לרעיונות פסיכולוגיים ואת המפגש בין הפרשנות הפסיכולוגית לזו המוצעת בשדה הספרות. על בסיס מהלך זה מצליחה רותם לערער את התפיסה הרווחת שלפיה ההתאבדות היא מוות מודחק. מותר לדבר על התאבדות, היא מסבירה, אך תחת תנאי שיח מסוימים: במופעה כאובדנות. מהלך זה מאפשר למזער את האפשרות של בחירה חופשית ואת המשמעות המוסרית, המעמדית והאתנית של מעשה ההתאבדות (עמ' 249). ההתאבדות כאקט חברתי של התרסה – קריאת השכמה מהדהדת, צלצול שעון שאינו חדל ואנו נידונים לשמוע אותו שוב ושוב – נדחקת הצידה, מושטקת ומודחקת.

דווקא מתוך ההכרה במורכבות שרותם נכונה להתמודד עימה, במידות האומץ, האחריות והרגישות שתבע ממנה נושא מחקרה, מתחייבת התייחסות למתודולוגיה שבה היא עושה שימוש – התייחסות שחסרה בספר, לטעמי. מול אפשרות של קרבה בלתי אמצעית אל שדה המחקר – באמצעות ראיונות, למשל, או תצפיות בכנסים מקצועיים – בחרה רותם

באפשרות המרוחקת יותר של הספרייה. כל שערי הספר נסמכים על מתודולוגיה של ניתוח טקסט. היא נדרשת למגוון רחב של טקסטים: "ניילון" לאתגר קרת (1992), התגנבות יחידים ליהושע קנז (1986), הנפשיים לעמיחי שלו (2010), עם, מאכל מלכים ליצחק לאור (2013), הקורבן ליוסף אלגזי (2006), נסיעה ליאיר אסולין (2011) וורד הלכנון ללאה איני (2009), ולצידם טורי עיתונות, סרטי קולנוע (למשל מסע אלונקות של ג'אד נאמן, 1977), פרסומים באתרי אינטרנט, פרוטוקולים של ועדות כנסת, פסיקות בג"ץ, תיקונים לחוק משפחות חיילים שנספו במערכה (תגמולים ושיקום), תש"י-1950 ועדויות של פסיכיאטרים שהובאו בפני בית המשפט. עשרת עמודי הנספח המתודולוגי מעידים על העושר הטקסטואלי של הספר. כפועל יוצא מכך, הכתיבה של רותם, ואיתה הקריאה שלנו, נעות בין סדרי שיח והגינות טקסטואליים: המשפט מתערבב בספרות, הלשון הבירוקרטית היבשה בפואטיקה של דימויים ומטפורות. יש שיח, אין שיחה.

אלא שרגע לפני שהספר נחתם באחרית דבר מגיחה שפה משוכללת יותר המציעה התבוננות עדינה ורגישה, ניואנסית, במעשה ההתאבדות ובמערך הפרשנויות שנארג סביבו: "מה מאפיין את ההורים שמוזמנים להרצות על התאבדות בבתי ספר, להתראיין לעיתון ביום הזיכרון, או להצטרף לוועד המנהל בעמותות?" שואלת רותם. "מה מאפיין את ההורים שמקבלים סיוע מעורכי דין, ואת ההורים הבודדים אשר פונים לעיתונאים ומספקים פרשנויות פוליטיות להתאבדות ילדיהם, תוך שהם מעידים על תרומתם לחברה הישראלית? האם לכל ההורים השכולים יש מגוון דומה של הסברי התאבדות לבחור מתוכם?" (עמ' 255). באמצעות העמדתן הרגישה של השאלות הפתוחות הללו מצליחה רותם לגעת באופן אינטימי יותר ומרוחק פחות בפער הבלתי נסבל בין ה"היה" ל"אינו", ולקרב מעט בין השניים. ואולי די בכך.

מקורות

- Friedman-Peleg, Keren, & Yoram Bilu. (2011). From PTSD to "national trauma": The case of the Israel trauma center for victims of terror and war. *Transcultural Psychiatry*, 48(4), 416–436.
- Lomsky-Feder, Edna, & Eyal Ben-Ari. (2011). Trauma, therapy and responsibility: Psychology and war in contemporary Israel. In Aparna Rao, Michael Bolling, & Monika Böck (Eds.), *The practice of war: Production, reproduction and communication of armed violence* (pp. 111–132). Berghahn Books.